

zatim princip federalizma između centralizma i unitarizma na primjeru različitosti jezika, s posebnim ostvrtom na slovenski, a donekle i na makedonski jezik.

Ljubodrag Dimić, iz društvenog života natopljenog u svim sferama ideologijom, izdvaja temu *Ideologija i kultura u Jugoslaviji 1945-1955: Vreme, ljudi, institucije, politika*. Autor istražuje pomake ka slobodi stvaralaštva i naglašava uspjehe i poteškoće u ovisnosti od partijskog političkog kursa tijekom desetogodišnjeg razdoblja.

Sukob sa Sovjetskim Savezom uzdrmao je jugoslavensko društvo u svim segmentima, pa se od 50-tih godina narodnooslobodilačkoj borbi naknadno daju nova, dopunjena teorijska objašnjenja. O tome piše Bojan Godeša u studiji, koja je i posljednja u ovom zborniku, pod naslovom *Spreminjanje pogledov na Jugoslavansko revolucijo po Informbirojevskom sporu*.

Zbornik radova *Jugoslavija v hladni vojni* osim što nudi manje poznate detalje o povijesti druge polovice dvadesetog stoljeća, upoznaje čitateljstvo i sa nekim drugačijim viđenjima političko-ekonomskog razvoja Jugoslavije. Postavljanjem Jugoslavije u središte istraživanja, autori priloga su ukazali na njenu ulogu u međunarodnoj politici toga vremena. Znanstveni pristup i zanimljivost problematike u *Zborniku* su dovoljna preporuka čitateljstvu. ■

Vera Katz

Milorad Tomanić, *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj*. Beograd : Medijska knjižara Krug, 2001, str. 251.

Istraživanje vremena raspada jugoslavenske državne zajednice, kao i uloge brojnih aktera u sveobuhvatnom prekomponiranju tog dijela balkanskog prostora, biće dug i delikatan proces. Haški arhivi i sudski procesi daće novi ključ za čitanje historije. Nijedno društvo ne može izbjeći suočavanje sa kontroverznim stranicama svoje prošlosti. U Srbiji se sve više pojavljuju knjige koje kritički, višedimenzionalno promatraju mjesto "srpskog faktora" u zbivanjima posljednje decenije XX stoljeća, izazivajući pritom različite reakcije. U njima nije zaobiđena uloga Srpske pravoslavne crkve, jednog od autoritativnih, primarnih faktora u strukturama moći, uticaja i stvaranju najnovije historije Srbije i regiona u cjelini, kao i njene aspiracije ka poziciji vrhovnog moralnog arbitra i ključne institucije u srpskom društvu, u kojem tradicionalno uživa ugled i podršku. Ovo društvo je, sa organskim karakterom u osnovi, prepolitičko i konzervativno. Patrijahalnost je u Srbiji bila uvijek ispred modernosti. Srpska

nacija je izgrađena kao etnokonfesionalna zajednica kroz identificiranje sa crkvom kojoj pripada. Njen identitet teško je razdvojiti od pravoslavlja i od srpske crkve.

Srpska pravoslavna crkva, složene i ambivalentne tradicije, koju prate historijski mitovi, stoljećima sebe smatra jedinim legitimnim predstavnikom srpskog naroda. Kao i sve druge hrišćanske crkve, smatra Milorad Tomanić, ona je utemeljena, učvršćena (pokolji bogumila), i uvećana, odnosno podignuta na patrijaršijski nivo (stradanja Grka i Albanaca) na ljudskoj krvi. Pravoslavlje, za mnoge, ima elementa paganstva. Veselin Čajkanović je 1911. napisao: "Naš narod ima čudnu religiju: inteligencija je, uglavnom ili potpuno apatična ili skroz ireligiozna; narodna masa je isto tako apatična ili fetiš. Naši pogrebni ili svadbene običaji preneseni su, nepromenjeni i nedirnuti, još iz bronzanog doba". Knjiga *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj*, rezultat je istraživačkog rada Milorada Tomanića da osvijetli ulogu SPC u posljednjoj deceniji XX stoljeća. Na koricama knjige nalazi se čuvena fotografija vladike Filareta sa mitraljezom, budućeg episkopa SPC, snimljena u septembru 1991. u Hrvatskoj. Posebno prateći djelovanje nekih velikodostojnika SPC, autor je otkrio da "ispod tih crnih mantija kucaju žestoka i strasna srca koja bi mogli poželeti i oni najžešći i najstrasniji momci". Pored "ljudi u crnom", on je dužnu pažnju posvetio i brojnim javnim ličnostima - "onima koji su uz srpske episkope bili vodeći konstruktori građevine zvane Velika Srbija". Ilustrativne su u ovoj knjizi i ideje, brojne političke i crkvene interpretacije, poređenja i raskoraci između hrišćanskih principa, crkvenih kanona i ponašanja SPC, politizacije religije i religizacije politike.

Religijska pitanja su u biti i politička. SPC je, tokom prošlosti, a posebno posljednje decenije XX stoljeća, bila više politička nego vjerska institucija. Višestruko povezana sa srpskom državom, u težnjama ka zaokruživanju "novih" državnih granica, ona je podržala ratne pohode i prekrajanje granica na Balkanu, dajući toj strategiji dodatni legitimitet. Vladika Nikanor je govorio da tamo gdje se "prospe srpska krv i padnu srpske kosti, to mora biti srpska zemlja". U januaru 1992. SPC je, sa vanrednog zasjedanja Sabora, saopštila da ona i "srpski narod nikada nisu priznali veštačke i nelegitimne 'avnojevske' unutrašnje granice ustanovljene, bez istorijskih ili etničkih osnova, samovoljom komunističke gerile u uslovima okupacije i građanskog rata". Velika država nije mogla biti stvorena "smiljem i bosiljem", već nasiljem. Možda baš zbog toga, zaključuje Tomanić, tokom 90-ih godina ni Sabor ni Sinod SPC nisu nijednom preporučili srpskim pravoslavnim sveštenicima (bar ne javno), da ne daju pričest onima koji su ratujući u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i na Kosovu počinili brojna nedjela. Kada se napusti Isusova strategija permanentne evangelizacije, ukazao je Mirko Đorđević, i pođe putem klerikalizacije, moć se ogoljuje, a o moralu ne može biti riječi. Tomanić ustvrđuje da su, potom, svi oni koji su "guslali" o nebeskom carstvu, iz ratnih dešavanja izašli živi i zdravi, za razliku od hiljada drugih,

običnih ljudi, "koji su se povelili za zvukom njihovih gusala". SPC ni nakon sloma velikodržavnog projekta nije odustala od svog tradicionalnog stava da su tzv. avnojevske granice Srbije neodržive. Kao institucija koja simbolizira ideju svesrpskog jedinstva, ona je, nametajući se kao moralni i ideološki arbitar u kulturnoj i civilizacijskoj orijentaciji srpskog naroda, preuzela misiju da duhovno, kulturno i politički zaokruži prostor, koji nije mogao biti državno obuhvaćen, da ga markira kao srpski. U maju 1996. sa redovnog zasjedanja Sabora, istaknuto je da se bez obzira na raspad "versajske", odnosno SFR Jugoslavije, jurisdikcija SPC i "dalje se proteže na sve pravoslavne na toj teritoriji". Nepriznavanje Makedonske pravoslavne crkve i Crnogorske pravoslavne crkve je zapravo nepriznavanje Makedonije i Crne Gore, kao i identiteta crnogorskog i makedonskog naroda.

Savremeno hrišćanstvo, više se ne suočava, kao u XX stoljeću sa ateizmom kao glavnim problemom, već sa pluralizmom i u religijskim i društvenim relacijama. U uticajnim krugovima pravoslavlja, egzistira formula preuzeta od ruskih slavenofila, odnosno trijada "Bog-kralj-otadžbina" koja se nameće kao formula kulturnog i političkog identiteta Srba. Nju je ranije dogmatizirao vladika Nikolaj Velimirović, a potom je preuzeli neki velikodostojnici SPC, prije svega mitropolit Amfilohije Radović i vladika Atanasije Jeftić. Oni su, zajedno sa vladikom Artemijem ("tri A") tokom "godina raspleta" prevladavali u određivanju pravca "srpskog crkvenog i nacionalnog broda i koji su dali svoj pažnje vredan doprinos njegovom tragičnom potonuću", profilirajući se više kao politički činovioci, a manje kao duhovni pastiri.

Tomanić uočava postojanje različitih struja i podjela unutar episkopata SPC, neujednačene snage i uticaja: "Ukoliko ne postoji kolektivna odgovornost, tj. odgovornost i krivica celog jednog naroda za zločine koji su počinili pojedini njegovi pripadnici, mogu li onda postojati kolektivni ponos, čast i dostojanstvo? Može li obraz celog jednog naroda biti osvetlan ili ukaljan postupcima njegovih pojedinaca? Da li je trebalo pozivati narod, kao što su to činili pojedini srpski episkopi tokom 90-ih godina, da se zbog zajedničkog obraza, ponosa i dostojanstva suprostave mnogostruko jačem neprijatelju i ulazi u avanture za koje je svako razuman znao da se mogu završiti samo porazom i propašću? I konkretno, koje pastire bi trebalo da prate srpski pravoslavni vernici na svom putu u treći milenijum?"

SPC ne pokazuje tendenciju da izvrši samopreispitivanje i objektivnu analizu ratnog srpskog velikonacionalnog projekta. Umjesto suočavanja sa dijelom vlastite odgovornosti, kritičkog valoriziranja i refleksija koje usmjerava naprijed, u novim, pogodnim uslovima institucionaliziranog napuštanja sekularnog principa na svim nivoima društva i države, kada država i crkva ne žele biti odvojene jedna od druge, a "crkva dobija sve više ulogu nekadašnje KPJ", pojedini teolozi SPC zagovaraju specifičnu "teologiju rata". Iz krugova SPC promovira se "nova" koncepcija društva i dr-

žave, oslonjena na ideju poznatu kao "nova srpska desnica". Organicistička misao se obnavlja kao ideološka potreba u praznom prostoru nakon takozvanog "kraja ideologija", gdje organsko jedinstvo čini više karika: država i crkva; društvo i država; nacija i crkva. Glavni ideolog u tom krugu je vladika Nikolaj Velimirović. On se zalagao za organicistički koncept društva i države, što pretpostavlja znak jednakosti između njih, odnosno koncept društva u kome se pojedinac utapa u organsku cjelinu. Ovaj model u cjelini odbacuje osnove modernog demokratskog društva i države. Pored idealiziranog Velimirovića, koji je u novijoj historiji Srbije vidio zavjeru Zapada smišljenu da se tek "oslobođena srpska raja pretvori u raju trulog Zapada" i Justin Popović je jedan od kulturnih likova organicistički shvaćene nacionalne misli.

Među organicistima dominira ideja o ljudskom društvu kao organizmu, kao "nacionalnom organizmu", koji se izdvaja iz historijskog prostora i vremena i hipostazira na prepoznatljiv način. Uz odbacivanje individualizma i pluralizma, zagovara se patrijahalni model što podrazumijeva "sabornost i domaćinsko-pravoslavnu etiku". Ideja sabornosti svodi se na idealiziranje patrijahalne seoske zadruge i ruralnog oblika zajednice u kojoj pristalice "sabornosti" vide idealni oblik uređenja društva. Mitropolit Amfilohije Radović o tome kaže: "Srbi su od pamtiveka sve rešavali na saborima... i zato bi bilo dobro da se i danas obnovi saborna svest naroda. Stranke su nešto novijeg datuma i uvezene su među Srbe sa Zapada, što može da bude opasno za nas koji svemu pristupamo s metafizičkih pozicija. Treba donositi odluke iz glave celoga naroda – to su jedine odluke koje su dalekovide i dalekosežne". Teleološki pojam sabornosti u ključu organicističke misli transformira se u ideološku oblandu za moderni kolektivizam i autoritarnost, a nacionalizam se uzima kao vrlina i neposredno izvodi iz učenja sv. Save, pa se govori o "nacionalizmu" kao nečemu što izvire iz svetosavlja. Dr. Latinka Perović je ukazala da "nacionalizam ima vrlo dubok koren u našoj svesti, našoj sredini i narodu", da je taj nacionalizam uvijek bio privržen jednakosti, sabornosti, narodnoj državi. U prvom planu nije evangelizacija već klerikalizacija, nametanje crkvenih normi kao važećih obrazaca u društvu. Težnje ka teokratiji manifestiraju se samo u zaostalim sredinama.

Proces konsolidiranja "prerađenog" nacionalizma, koji je kroz konfuziju i duboku frustraciju, poprimio formu tzv. "građanskog ili liberalnog nacionalizma", postao je, nakon svega što se tragično desilo, sa percepcijom koja ne dopušta da se može desiti poraz, dio stvarnosti, kao i novo homogeniziranje oko istih starih ideja i autoriteta. Uz to idu prateće teze o neminovnoj propasti "trulog" Zapada i zapadne civilizacije, priželjkivanje promjena odnosa u svjetskoj politici, sa novim nadama i odama pravoslavnoj Rusiji, iako i ona podjednako zaostaje za tokovima svjetskog razvoja. Malo se pominje misao Karla Marksa da će se balkanski narodi sporazumijeti, kada Rusija definitivno izađe sa Balkana. Demokracija zapadnog tipa teško da će u dogledno

vrijeme, zbog metastaziranja mentalno neporaženog nacionalizma, kreiranja svojevrsne "politike sećanja", rehabilitacije i revitalizacije nacionalističke ideologije, posmatranja nacionalnog projekta u kontinuitetu i pothranjivanja opasnih iluzija o "povratku izgubljenih teritorija", plemenskih kodova vrijednosti, biti moguća u ovom dijelu Balkana, čija stabilnost ovisi i dalje od prisustva međunarodne zajednice. Očito je da će za suštinski preobražaj trebati "istorijsko strpljenje". Demilitarizacija društva i distanciranje od organicističke ideologije, kao i otklon od "nacionalizma mračne palanke" biće problematičan proces. Andre Žid je 1944. pisao o njemačkoj intelektualnoj eliti: "Neki misle da će poslije ovog rata Njemačka odustati od ambicija koje su je dovele do jedne ovakve katastrofe. Sigurno je mnogo vjerovatnije da će Nijemci razmišljati ne o svom porazu već o čitavom nizu pobjeda koje su ih bile dovele tako blizu konačnog uspjeha". Na izvjestan način ovo se odnosi i na srpsku intelektualnu elitu koja se, prema nekim mišljenjima, ideološki hrani nasljeđem nacionalne misli konzervativnog usmjerenja, koristeći ga po ideološkom receptu radi stvaranja "nacionalne ideologije". Ideologija i jasna kritička refleksija ipak, mada ponekad stoje blizu, nisu isto. Nacionalizam, populizam, mentalne kolektivne iracionalnosti i religija nisu sami sebi svrha. Bjekstvo od modernizacije, samoizolacija i očuvanje sintetičke slike o idealiziranoj prošlosti, omogućavaju da jedan društveni sloj zadrži privilegije koje uživa na toj osnovi. Poletno poimanje sopstvenog identiteta i moći, prema kojim se određuju i tome odgovarajući historijski ciljevi, postavljaju se i dalje veoma visoko u odnosu na druge. Vladika Atanasije na jednom skupu 7. aprila 2004. u Čelijama kod Valjeva, govori: "Ima ljudi s neprijatnim znojem, šta da radite, jadni muslimani pošto jedu loj. Znae šta se desilo u selu Brdarici. Čovek bio dobar, svraćao ljude kući, putnike, jedno jutro svratio dvojicu, žena čista, posluženje, ali uzrujala se, jao oprostite, čistila sam, oprostite što mi smrdi, i tako nekoliko puta, jao oprostite što mi smrdi, otišli oni i čovek će ludo jedna, oni smrde, a ne soba, bili muslimani, ona jadna nije znala. Jedan je musliman rekao u Bosni, lako je vama, vi se jednom okupate". Opsejsija nacijom iz prošlosti figurira kao pseudoodgovor za savremenu malenkost. Paranoja se održava na predrasudama i neznanju. Emancipacija od patrijahalnih vrijednosti tretira se kao gubljenje identiteta, zanemarujući današnje evropsko shvatanje da je pojedinac, a ne grupa osnova modernog društva.

SPC, u raskoraku sa historijskim procesima i temeljnim načelima modernog doba, zazire od Evrope koja se iz njenog ideološkog ugla markira kao "germansko-romanska i rimokatoličko-protestantska". U pravoslavnom svijetu, koji se definira geopolitički, opterećenim etnofiletizmom i dogmatskim nasljeđem, promjene su spore i traumatične. Patrijarh Pavle je napisao da je crkva božanska ustanova, a država prolazna stvarnost. Nataložene predstave o nespojivosti istočnohrišćanskog svijeta, kao jednog pola Evrope, sa tradicijama evropskog zapadnohrišćanskog svijeta, na njenom

drugom polu, proističu iz vjerske netolerancije, hroničnog osjećaja inferiornosti i isključivosti prema drugim kulturnim vrijednostima. Strah crkve od evropskih integracija je doista kompleksan. On je mješavina historijskog sjećanja, inferiornosti i posljedica dugotrajne izolacije. Globalizacija se vidi kao proces razaranja "države-nacije i njene kulture". Bez preispitivanja uloge SPC, prema ocjenama nekih analitičara, srpski narod može biti lišen identiteta moderne nacije. Tomanićeve analize i vrijednosni sudovi, iako sa bliske distance, otvaraju niz pitanja. Njegova knjiga je korak naprijed u kritičkom promišljanju višeslojnih tema vezanih za mjesto Srpske pravoslavne crkve, proučavanje uzroka i posljedica njenog društvenog angažmana. Ona upućuje i na potrebu interdisciplinarnog istraživanja uloge i svih drugih vjerskih institucija u vremenu nestanka nekadašnje države i onome što nakon toga nastaje. ■

Safet Bandžović

Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*. Beograd : Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002, str. 508.

Historijska nauka je jedan od najosjetljivijih barometara duhovne atmosfere u društvu. Krajem XX stoljeća duboko se izmijenilo promatranje država, etničkih i socijalnih grupa na vlastitu prošlost. Prerada prošlosti je podstaknuta složenim prožimanjem promijenjenog globalnog odnosa nacionalnih i ideoloških snaga u svijetu i raznorodnih lokalnih interesa vladajućih snaga u pojedinim zemljama. Ona se tretira kao proces promjene vrijedonosnog jezgra epohalne svijesti koji teče u napetosti između globalizacije i fragmentizacije. Bez razumijevanja globalnog stanja revizionizma lahko se može precijeniti originalnost i samostalnost procesa u vlastitoj sredini. Dr. Todor Kuljić, profesor sociologije politike na Filozofskom fakultetu u Beogradu, autor je ove impresivne knjige, napisane na razmeđu stoljeća i nakon jasnog kraja jedne epohe, u kojoj je riječ o ključnoj idejnoj strani procesa koji je u njenom podnaslovu. Ona se bavi dijelom idejnih promjena koje se tiču izmijenjenog viđenja historije. Nova viđenja prošlosti praćena su u najznačajnijim međunarodnim naučopolitičkim raspravama krajem prošlog stoljeća, koje su u središtu knjige, ali i historijskim sadržajima službenih ideologija glavnih evropskih zemalja. Prevladavanje prošlosti uslođjava okolnost da je u tom procesu uvijek sadržan politizirani dualizam između moralno nadmoćnijih i inferiornijih. U knjizi je predložena i jedna strana prevla-